

Харківський центр дитячої та юнацької творчості № 2

Харківської міської ради Харківської області

Методична розробка районного семінару на тему:

**«Народна глиняна іграшка України на
прикладі виробів слобожанських майстрів»**

Виконала

керівник гуртка-методист

Подрезова Олена Степанівна

гурток «Кераміка»

Для керівників гуртів, вчителів

початкових класів та

образотворчого напрямків.

Харків, 2016

Тема: «Народна глиняна іграшка України на прикладах виробів слобожанських майстрів»

Мета роботи:

1. **Навчальна:** пробудження особистісно-позитивного ставлення до художніх цінностей, залучення вчителів, керівників гуртків та їх вихованців до вивчення народних ремесел України. Проведення дослідницької роботи на території Харківщини та вивчення гончарства і глиняної іграшки Слобожанщини та України в цілому.

2. **Розвиваюча:** допомога педагогам у формуванні естетичного ставлення учнів до природи, праці й життя через зразки витворів мистецтва та декоративно-ужиткової творчості, через пізнання традицій, народних ремесел та етносу українського народу.

3. **Виховна:** створення педагогами умов для виховання духовної культури особистості, інтересу й любові до народного мистецтва та етнографії рідного краю.

План:

I. ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

1. Відеофільм «Гончар - чарівник»
2. Лекція. Тема: «Глиняна іграшка України»
3. Історія виникнення та формування гончарства та глиняної іграшки на території України.
4. Виготовлення та збут слобожанської глиняної іграшки XIX – XX ст.
5. Гончарні осередки сучасної України

II. ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Презентація МАНівської роботи вихованки гуртка «Кераміка» Літвінчук Карини. Тема роботи: «Народна та сучасна слобожанська глиняна іграшка Харківщини»
2. Фото-звіт про науково - дослідну експедицію в село Опішне Полтавської області до національного музею гончарства та інституту керамології.
3. Виготовлення іграшок з глини за зразками майстрів різних регіонів України.
 - 3.1. Алгоритм виготовлення свинки
 - 3.2. Алгоритм виконання іграшки – коника
 - 3.3. Алгоритм виконання іграшки – тарахкальця

I. ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

1. Відеофільм «Гончар - чарівник»

2. Лекція. Тема: «Глиняна іграшка України»

«Випалена глина – незнищенна. Навіть найменші черепочки археологи зберуть до купи й прочитають долю кожного покоління. Матінка – Земля повсюдно турботливо покриє й збереже нащадкам бодай уламки духовних досягнень. Гончарство – це той духовний літопис, який неможливо знищити фізично, це те правічне коріння, з якого розростатиметься понівечена крона нашої історії й культури.» - Олесь Пошивайло

Глиняна іграшка – вид керамічних виробів, які відзначаються малими розмірами і призначення яких – забавляти дітей..

Глиняну іграшку поділяють на такі основні групи:

За зовнішніми ознаками: Тарахкальця (брязкальця), свищики, фігурки, монетка.

По застосуванню: оберегова, обрядова, ігрова, декоративна.

1. **Тарахкальця – керамічна пластика, яка має звукові властивості.**

Тип іграшок у вигляді порожнистої кульки, яка наповнена камінчиками або зерном, чи бобами, глиняними кульками.

Унікальним типом української глиняної іграшки є тарахкальце - «хихичка». На західній Україні донедавна виготовлялися глиняні брязкальця. Релікт її культового застосування вказує на архаїчне походження, їм надавалося магічне значення. «Ці кульки - подібні предмети мали всередині камінець, який під час струшування видавав звук, що нібито відлякувало злі сили від дитини, що грається. Поверхню тарахкальця прикрашає ритований орнамент у вигляді кілець, можливо, солярних знаків, утворених суцільною смугою чи рядком штрихів.

Схожі іграшки у вигляді пустотілих фігурок часто знаходять археологи на трипільських поселеннях, а також поселеннях Київської Русі.

2. **Свищики (свистунці) – фігурки у вигляді звірів, птахів, людей,**

також відносяться до звукової кераміки. Більшість свистунців,

завдяки самому способу ліплення, мають архаїчний вигляд. Їх ліплять з цілого шматка глини, який по формі нагадує невеликий млинець. Потім млинець складають навпіл та притискають так, щоб всередині залишилась порожнеча. Далі витягують або закріплюють шию, голову, ноги... Від глибини та об'єму свищика залежить його голос – високий, низький, густий, тоненький. Для урізноманітнення звуку на тулубі свистунів проколювалося кілька отворів, найчастіше - два. «Гончарі виробляють з глини маленькі коники – свистунці і по шагу їх продають. Батьки та матері купують їх дітям. Всередині коник порожній, на спині має дві дірочки для пальців, а трошки нижче хвоста голосничок, точнісінько, як у сопілці. Крізь хвіст(угору уведений, щоб до рота зручно брати), пророблена дірка у живіт коневі. Якщо у хвостик дути то він засвистить, а як пальцями перебирати по двох дірочках, то воно

браво так грає. А дитині й іграшка, і забавка не аби яка.». «Свистять діти часто: часом свистять , щоб подати голос, де хто є... Діти так перегукуються між собою, а часом роблять це задля розваги своєї». Прообразами скульптурних свистунців були тварини, що оточували дітей (коник, півник, курочка, цапик, баранчик, котик, собачка, качечка, гусочка, коза, голуб, бик, олень, вовк, ведмідь, риба, черепаха, пелікан, орел, павичка з павенятами,) Виготовлялися міфологічні (казкові) істоти: кінь з трьома головами, качка з бичачою або кінською головою, а також вершники, коні с панями, козаками, москалями, козаки на трьох конях, чоловіки на баранах, солдатики, барині з дитям чи з куркою (то були саме свистунці або просто фігурки). Дітям дуже подобалися соловейки – свистунці у вигляді посудини (горщечка), іноді у вигляді сливи, груші, маківки, гарбуза, куди наливалися вода. Вдуваючи туди повітря, видобували звуки, схожі до співу солов'я.

Свистунці мали обрядове значення і використовувались як магичні інструменти для викликання у літню спеку вітру і дощу. Ритуальне свистіння під час свята на честь сонячного божества Ярила мало на меті пробудження сонця від сну, щоб його тепло сприяло початку польових робіт. А зараз їх використовують в народних ансамблях як своєрідні музичні інструменти.

Загальнопоширеною є прикмета, що шум і свистіння відганяють нечисту силу. Тобто свистунці перш за все обереги дітей. Свистунці виліплювалися майже в усіх осередках. «Для дітей найбільшою забавою були глиняні іграшки. Заздалегідь виглядали вони, чи не їде гончар возом. А як побачать, то бігли навздогін і кричали благально: «Діду, свистунів нема?»» Є.А.Покровський писав у 1897 році, що «свистунець інколи є єдиною іграшкою нашої селянської дитини, але вона є і чи не обов'язковою для кожної з них». В одному з творів українського письменника, мистецтвознавця і фольклориста другої половини ХІХ – початку ХХст. В.П.Горленка є опис, як малеча виглядає своїх батьків: «У тих селах, куди в'ються польові стежки, дітлахи вигляділи очі, чекаючи ярмаркових. Кому привезуть «медяник», одному глиняного коника, а другій ситцю на спідницю. Вони вибігли на вулиці на вигін і вмостилися на крильцях «вітряків»

3. **Фігурки – група іграшок у вигляді пташок, тварин, людей, цільні або пустотілі.** Виготовлюють також фігурки з традиційними сюжетами: жінки з дітьми, вершники, бабусі з курочками. Декоруються різним орнаментом, який підкреслює форму, підкреслює її основні конструктивні елементи. Фігурки з глини в свою чергу діляться на групи: *Люди* (барині, чоловіки, солдати, козаки, куми), *тварини* (коні, птахи, баранчики, олені), *композиції* (вершники, свадьби, сценки побуту)

Композиції особливо у ХХ ст. виготовлялись на сучасні та злободенні теми, а також за сюжетами відомих оповідей та пісень.

Найчастіше фігурки виконують у вигляді людини. Це «панни», «куми», «баришні», «наречені». Перевага жіночих зображень над чоловічими пояснюється досить просто: з жіночим образом з давніх часів пов'язувалося

уявлення про божество родючості. Ляльки, якими грають дівчатка, в часи Трипілля існували як обереги - ляльки на хворобу, врожай, трудову діяльність людини, погоду свята, ляльки - княгині виготовлялись на весілля: вважалося, що вони принесуть щастя новій сім'ї. Ляльку споконвіку вважали оберегом дитини. Перед тим, як уперше покласти немовля у колиску, туди спочатку клали ляльку. Існували також суто обрядові ляльки, які застосовували у святах весняно - літнього календарного циклу - це Колодій; ляльки, що виготовлялися до Зелених свят - Купала та інші. На завершення обряду ляльок переважно спалювали або топили - вони сприймалися як умираючі і воскресаючі божества. «Лялька – одна з найзагальніших потреб і водночас втілення одного з найчарівніших жіночих інстинктів у дівчинці. Леліяти, плекати, прикрашати, одягати, шити, трохи картати, колисати, уявляти, ніби щось є хтось, - у цьому все майбутнє жінки», - Віктор Гюго.

4. **Монетка – побутова назва маленького дитячого посуду, що відтворював усі традиційні форми глиняних виробів.** (Горщечок, глечичок, чавунчик, горщечок для квітів, дійниця, кухлик, зливушник, чайничок, мисочка, барильце, чарочка, суліяка, риночка, тиквочка, кошичок і т.п.). На базарах і торгах він коштував від півкопійки до копійки – одну монетку, звідки й походить його назва. Монетка з'явилась дуже давно, ще до часів Трипілля. В основному знаходили маленький посуд у могилах дітей. Вважається, що цей посуд мав ритуальне значення.

3. Історія виникнення та формування гончарства та глиняної іграшки на території України.

Зародження гончарства було тісно пов'язане з тривалим періодом застосування глини в магичній практиці. Для первісної людини перетворення властивостей матеріалів – грязі чи пилу – в камінь було різновидом магичної трансформації. Доктор Дж. Бейзил Хеннесі у своїх дослідженнях стародавнього світу зазначає, що задовго до відомих нам завдяки археологічним знахідкам найдавніших зразків гончарних виробів наші пращури навчилися формувати і випалювати фігурки людей і тварин у процесі трактування магичних ритуалів чи відправлення магичних культів [31, с. 40,41]. Найдавнішим зразком моделювання глини людськими руками, відомим сьогодні, є глиняний рел'єф із зображенням пари бізонів у печері Тюк д'Одуберт на території сучасної Франції. Перший випалений виріб – жіноча скульптурка з глини – датований верхнім палеолітом (XXVI тис. до н.е.), був знайдений в оточенні зооморфних фігурок у Моравії (Вестоніце) 1925 року неподалік примітивного гончарського горна.

На території України гончарство зародилося в епоху неоліту. Одночасно з посудом виготовлялася й дрібна пластика. Перші знахідки такої пластики - це фігурки жінки, знайдені на пізньопалеолітичній стоянці (близько 25 тис. років до н. е.) біля села Мезин Чернігівської області. Зображення жіночої фігурки представлені у пам'ятках трипільської культури (IV – III тис. років до н. е.).

На території сучасної Харківщини Трипілля не розповсюджувалося. Але до археологічної кераміки Харківщини по праву можна вважати керамічну

пластику скіфських поселень (кінець VIII ст. до н.е. - II ст. н.е.). Основні образи і образотворчі прийоми скіфської кераміки безсумнівно сягають до древніх традицій пластики трипільської культури.

В період Київської Русі кераміка стає високої якості і чудового випалювання, посуд робився на гончарному крузі, рівень гончарства досяг рівня XIX століття, були цілі вулиці гончарів, які виробляли посуд. Окрім посуду, з глини робили яйцевидні дитячі брязкальця з кулькою всередині (Донецьке городище - знахідки), іграшки у вигляді тварин, птахів, людей

З приходом на Русь християнства змінюється погляд на іграшку – вона становиться забавкою, саме іграшкою для дитини. Але, враховуючи мінталітет народу, віру у потойбічне, іграшка зберігає функцію обрядовості - її носять на шії від зглазу, від нападу ворогів, вшивають в одяг від хижаків та нежиті, кладуть діточкам у ліжко, як охоронця от лиха. Відомо, що в XVI – XVII століттях запорізькі козаки йдучи в бій зі шляхтою, турками, татарами, одягали обереги. І хоча козацтво щонайбільше вірило в силу коня, шаблі та власної долі, все ж таки силу талісманів не скидало з рахунку.

Глиняні фігурки XIV – XVIII ст. за своїм призначенням були багатофункціональними і задовольняли різні смаки і потреби тогочасного суспільства. Також застосування кольорових полив в оздобленні поверхні засвідчують посилення ігрових та художніх якостей і дають підстави вважати їх іграшками, а в окремих випадках, можливо, і предметами декоративної пластики

У XIX – на початку XX ст. виготовлення іграшок набуло виробничого характеру, але на теренах України іграшкарство продовжувало зберігати свій усталений лад, іграшку виробляли в усіх етнографічних районах. Поклади глини стимулювали виробництво глиняних іграшок. На Харківщині глиняні іграшки виробляли в гончарних осередках – Ізюм, Нова Водолага, Валки. Слобожанщина – регіон України, що утворився протягом XVII – XVIII століть на роздоріжжі Дикого степу між кордонами трьох держав – Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства. Це регіон активних міжетнічних контактів, де на порівняно невеликій території переплелися долі багатьох народів.

4. Виготовлення та збут слобожанської глиняної іграшки XIX – XX ст.

Наприкінці XVII – на початку XVIII століття виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні зосереджувалося переважно в межах сім'ї, задовольняючи її побутові потреби. Кустарна промисловість переважала в сільській місцевості, тому перебувала в тісному зв'язку із землеробством. До останнього часу в нашому регіоні глину добували двома способами: 1. *відкритий* – коли глина залягала на глибині до 1 метр. 2. *Закритий* – добування глини у ямах – «колодязях», «шахтах» - «копали колодязь». Глину для іграшок брали з маси, яку виготовляли для ліплення посуду. У процесі підготування глини до роботи брала участь усі члени родини гончаря. Дитячі іграшки виготовляли діти 10 – 15 років, так вчилися ремеслу, також іграшку виготовляли жінки та люди похилого віку. Іграшки виробляли технікою

ліплення, виточування на гончарному крузі, відминання у формі та відтискування штампом (на Харківщині використовували тільки ліплення). Випалювалась іграшка разом з посудом, закладали її у проміжки, що створювало сприятливий для якісного випалу температурний режим і водночас дозволяло раціональніше використати піч. Сучасний випал проводиться в муфельних печах. В декоруванні української глиняної іграшки існує певна система елементів та мотивів орнаменту. Це різні прийоми та технічні засоби виконання (ритування, тиснення, розпис тощо), фарби, ангоби, поливи.

Іграшки продавалися на базарах та ярмарках, а також ввозилися за межі губернії. Іграшка виставлялась наперед, щоб звернути увагу дітлахів, «а там і мати щось себе вибере». Продажем займались перекупники: «розносчики», ганчурники», «ганчірники» (Валки, Боромля, Топольське) люди, які розносили вироби у прив'язаних до спини кошиках, обмінювали на старі речі чи необхідний у побуті товар (нитки, голки, стрічки, яйця тощо).

З розширенням інформаційного простору, можливості подорожувати та відвідувати виставки та експозиції, іграшковому мистецтву початку ХХІ століття стали притаманні широта тематики, розмаїття пластичних форм, вишукане орнаментальне та поліхромне колористичне декорування. На зміну спадкоємності прийшли майстри – керамісти з професійними знаннями. Вони почали робити вироби, вносячи свій характер, розширяючи тематику, використовуючи нові технології, привозну глиняну масу, сучасні методики випалу і декорування. Разом з цим це не могло не вплинути на відходження від традиційної народної іграшки.

5. Гончарні осередки сучасної України

Полтавська область: Опішне, Зіньків. Харківська обл.: Валки. Київська обл.: Васильків. Сумщина: с. Межирич. Західна Україна: с. Гавареччина (Львівська обл.), м. Косів, Покуття (Гуцульщина).

II. ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Презентація МАНівської роботи вихованки гуртка «Кераміка» Літвінчук Карини. Тема роботи: «Народна та сучасна слобожанська глиняна іграшка Харківщини»:

- В ході досліджень було виявлено, що Українська народна іграшка поділяється на чотири групи: брязкальця (таракальця), свистунці (свищики), фігурки та композиції, іграшковий посуд – монетку.
- За призначенням вона також поділяється на: ігрову, обрядову, оберегову та декоративну.
- На території України перша археологічна пластика мала ярко виражений обрядовий та обереговий характер та була представлена у пам'ятках Трипільської культури. Скульптурки жінок, тварин та птахів широко застосовували в обрядах закликання дощу, підвищення врожаю, скотарських, поховальних та весільних обрядах.

- На території сучасної Харківщини Трипільля не розповсюджувалося. Але археологічною керамікою Харківщини по праву можна вважати керамічну пластику скіфських поселень (кінець VIII ст. до н.е. - II ст. н.е.). Основні образи і образотворчі прийоми скіфської кераміки безсумнівно сягають до древніх традицій пластики трипільської культури. Глиняні скульптури з якими здійснювалися релігійні обряди дозволяють судити о пантеоні місцевих божеств. Існує 5 груп: 1) антропоморфні, 2) зооморфні, 3) орнітоморфні, 4) зображення фантастичних істот, 5) зображення різних культових предметів (маленький посуд, хлібці, моделі зерен, органи тварин)
- Образний лад пізньо-палеолітичної пластики, відсутність у її трактуванні реалістичних рис хоча певною мірою й асоціюються з принципом узагальнення українських народних іграшок, зокрема ляльок та фігурок тварин кінця XIX – першої половини XX ст. проте пов'язувати їх між собою можна лише опосередковано, передусім через хронологічну віддаленість та неможливість однозначно трактувати функції давніх пластичних зображень людини, тварин тощо. (Приклади)
- Цікавими є знахідки раннеслав'янської роменської культури VIII – X століть та древнє руської культури Київської Русі X – XIII століть на Донецькому городищі. В період Київської Русі рівень гончарства досяг рівня XIX століття. Окрім посуду, з глини робили яйцевидні дитячі брязкальця з кулькою всередині, іграшки у вигляді тварин, птахів, людей. (Приклади)
- Саме традиційна харківська глиняна іграшка зародилася з повторним заселенням земель Дикого поля і утворенням Слобожанщини в XVII – XVIII столітті. Важливою ознакою виготовлення слобожанської іграшки є те, що вона поєднує в собі традиції тих регіонів України, з яких на Слобожанщину свого часу прибували переселенці. У процесі співіснування та пристосування до нових умов життя та праці, гончарі з різних регіонів переймали один від одного прийоми декорування та гончарування, що давало їм можливість удосконалювати техніку.
- На межі XIX – XX ст. розвиток гончарства сягнув свого піку, але вже к 1910 року загальна кількість гончарів – кустарів значно зменшилась. Основними напрямками цього періоду і сучасної іграшки були і остаються ліплення свистунців та фігурок і композицій. Тарахкальця і «монетка» не були розповсюджені на нашій території і мають поодинокі зразки.

- Ми провели опитування гончарів та художників – керамістів, які проживають на даний момент в Харкові і Харківській області. На основі діалогу та виробів майстрів можливо зробити певні висновки.
- Народного іграшкарства на сучасній території Харківщини не існує приблизно з 20-х років ХХ століття з відмиранням гончарних осередків. Головними причинами цього стали економічна та політична ситуація в країні. Його замінив розвиток індивідуальної творчості окремих майстрів – професіоналів.
- Найбільш близькою до традиційної іграшки залишилось виготовлення іграшок у Валківському районі, де донині власноруч видобувають ті готують до роботи глину. Також традиційними залишилось декорування, полива та випалювання виробів. Але і ця іграшка вважається авторською, тому що має ядро виражений характер і декорування. Наприклад іграшка Бориса Цибульника і Олександра Ковальова (Приклади)
- Останнім часом з'явилась велика кількість іграшок за давніми зразками, а також пластичних творів на історичні і фольклорні теми. Сучасні майстри відрізняються своїми професійними знаннями, використанням сучасних керамічних мас, які купуються вже готовими, випалюванням в муфельних печах, використанням новітніх технологій – це декорування та барвники, та тематикою виробів. В Харкові це іграшка Алли і Галини Хмель, Фірапонтов Сергій, Соломахіна Вікторія, Бутова Юля, Оксана Рудь, Володимир Орленко та інші. (Приклади).

2. Фото-звіт про науково - дослідну експедицію в село Опішне Полтавської області до національного музею гончарства та інституту керамології.

План фото-звіту:

- Е-літня академія гончарства, яка проводиться на базі музею.
- Наукова бібліотека інституту керамології.
- Екскурсії по колегіуму, музеям та садибам с. Опішного.
- Знайомство з гончарями та художниками – керамістами – учасниками ІНТЕР – симпозіуму 13/13 та їх роботами.

- Участь у гончарському фестивалі «День гончаря» та майстер-класах по гончаруванню, ліпленню та декоруванню глиняної іграшки.
- Інші заходи краєзнавчого напрямку.

3. Виготовлення іграшок з глини за зразками майстрів різних регіонів України.

Алгоритм виготовлення свинки

(Інна Барсукова, м. Валки, Харківська обл.)

- Глину вимішуємо, розплюсуємо, декілька разів складаємо, вибираємо камінці
- Скатаємо у комочок і починаємо формування
- Зробити циліндр. Поділити навпіл. З 1 частини скатати циліндр – тулуб
- 2 частина – навпіл, з 1 частини – 4 кульки, це ніжки, з 2 частини – навпіл вушки і п'ятачок з хвостиком з, ніжки і вушки скатуємо у кульки, витягуємо, з'єднуємо з тулубом, рівенько загладжуємо за допомогою води, прикріплюємо п'ятачок, приліплюємо хвостик – паличку і закручуємо
- Декоруємо – очі, холку, чубчик. Продавлюємо візерунки підручними засобами
- Робимо свищик.

Інна Барсукова поділилася обрядом очищення приміщення за допомогою свищиків: Коли ліпиться іграшка мислі у людини повинні бути позитивні, світлі – від цього іграшка заряджається позитивом і від того, які були мислі – таким буде свист у хрюшки. Вперше свистить потрібно у приміщенні, в якому збираємось провести обряд очищення. Також характер людини передається його витвору, і по ній можна охарактеризувати чоловіка.

Алгоритм виконання іграшки – коника

(О.М. Ковальов, м. Валки, Б.М. Цибульник, с. Шарівка, Харк. Обл..)

- Вимішується шмат глини та розділяється на 3 частини. 1 частина тулуб, 2 – шия і голова, 3 – ноги.
- З першого шматочка накатаємо на дерев'яну паличку глину, щоб вийшов циліндр. Паличка повинна бути гладенькою, змащена соняшниковою олією.
- Заліплюємо тулуб з лицьової сторони, викачуємо з другого шматочка ковбаску і закріплюємо шию.
- Згинаємо голову, витягуємо вуха, за необхідністю гриву.
- З третього шматка глини викачуємо 4 конуси – ноги. Закріплюємо на тулубі.
- Декоруємо пасочками, крапочками, ритунанням. Виділяємо очі, рот, вуздечку.
- Витягуємо паличку та формуємо хвіст, отвори для свисту.

Алгоритм виконання іграшки – тарихкальця
(художник – кераміст Олександр Чаплій, Косово, Західна Україна)

1. Глиняну кулю розділити на дві однакові половинки.
2. Одну половинку формувати на долоні у форму мисочки – по принципу формування свистунця (за спостереженнями за роботою Василя Омеляненка):
 - 2.1. Мокрим пальчиком робимо виїмку – «тарілочку»
 - 2.2. Далі формуємо півкулю з рівними стіночками
3. За першим прикладом формуємо другу півкулю.
4. З глини робимо 5-7 кульок розміром з горошину.
5. Підрівнюємо міста зрізу, постукавши виріб об стіл.
6. На краях робимо насічку, мастимо лікером та з'єднуємо дві половинки, заклав в середину глиняні «горошини».
7. Загладжуємо покатавши кулю по столу.
8. Декоруємо за бажанням: природним матеріалом, ритунням, тощо. Обов'язково проколюємо отвір для повітря.